

*Ханстантинов Віталій Олександрович,
доцент кафедри економічної теорії і суспільних наук
Миколаївського національного аграрного університету*

УДК 316.647.5:796.1(477)

ІДЕЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Розглянуто особливості розвитку української суспільно-політичної думки кінця ХІХ – початку ХХ ст. Наголошено, що актуалізація проблеми толерантності була реакцією на практичні потреби гармонізації суспільних відносин на етапі визрівання української національної ідеї. Окреслене значення тогочасного дискурсу толерантності для сучасної вітчизняної політичної теорії та практики.

Ключові слова : суспільно-політична думка, толерантність, націоналізм, соціалізм, лібералізм, свобода.

Рассмотрены особенности развития украинской общественно-политической мысли конца ХІХ – начала ХХ ст. Подчеркивается, что актуализация проблемы толерантности была реакцией на практические потребности разработки оснований политики на этапе вызревания украинской национальной идеи. Освещается значение дискурса толерантности того времени для современной отечественной политической теории и практики.

Ключевые слова : общественно-политическая мысль, национализм, социализм, либерализм, свобода.

The features of the development of Ukrainian political thought of the late ХІХ - early ХХ century are analyzed. It is noted that the problem of tolerance has been updated in response to the practical needs of the development of policy on the grounds during the aging of the Ukrainian national idea. The paper emphasizes

the importance of tolerance discourse of that time for modern domestic political theory and practice.

Keywords: *social and political thought, nationalism, socialism, liberalism, freedom.*

Виразно гетерогенний склад українського суспільства, наявність в ньому носіїв несхожих світоглядних позицій, відмінних інтересів та уявлень як про минуле держави, так і про перспективи її розвитку на майбутнє, у кінцевому рахунку породжує феномен перманентних гострих ідейних баталій та визначає їх головні напрями. Для осмислення і розв'язання проблем, навколо яких виникають полеміка і непорозуміння як у лавах політичної еліти, так і в широкій громадській думці, важливого значення набуває звернення до нашої духовної спадщини, адже шляхом осягнення особливостей інтелектуальних розмислів минулого можна більш послідовно і впевнено діагностувати корені сучасних проблем та окреслювати шляхи досягнення суспільної згоди з них.

Слід підкреслити, що як така тема толерантності стає предметом наукової рефлексії, а також публіцистичних роздумів саме у ситуації взаємодії між несхожими ідентичностями. Тому вже самий факт перебування українського народу на той час у складі Російської та Австро-Угорської імперій, як і небажання останніх гарантувати задоволення його об'єктивних національних інтересів, породжували потребу у визначенні шляхів їх забезпечення, у гармонізації міжнаціональних, міжрелігійних відносин та ставили їх в якості вельми актуальних на порядок денний вітчизняної суспільно-політичної думки.

Дана проблематика в контексті формування національної та політичної свідомості розглядається у низці солідних колективних монографій і дисертаційних досліджень, а також у працях таких авторів, як А. Катренко, А. Кармазіна, Ю. Лавров, Ю. Шаповал та ін. В них, зокрема, відмічається, що загострення суперечностей бездержавної нації вимагало

пошуків власних шляхів вирішення багатьох соціально-економічних і політичних питань. Вказується, що об'єктивні реалії тогочасного традиційного суспільства, до якого належала Україна, зумовили панування ідеологій системоцентризму, на основі яких, як вважалося, має бути досягнута суспільна солідарність. Йдеться про соціалістичну ідеологію, що апелювала до ідеалу справедливого майбутнього устрою, і про націоналістичну, що репрезентувала ідеалізоване минуле [1, с. 46 - 47]. Цілком справедливо наголошується, що ідеї лібералізму, логічним продуктом розвитку котрих і виступає толерантність, на відміну від соціалізму та націоналізму, сприймалися переважно не як програма дій і мета безпосередньої політичної боротьби, а в першу чергу як деякий новітній теоретико-концептуальний витвір. І тому, робиться висновок, за відсутності під собою відповідного соціокультурного ґрунту західний досвід часто-густо виявлявся непридатним [2, с. 164]. Цим, напевно, й пояснюється неувага до розвитку ідеї толерантності в історії вітчизняної думки і як наслідок – у нас сьогодні бракує солідних наукових розвідок, присвячених цьому питанню.

Підкреслимо, що хоча наведений вище погляд на загал є правильний, однак нам він уявляється дещо однобічним. Більш докладний аналіз показує, що вітчизняна суспільно-політична думка кінця XIX – початку XX ст. все ж таки доволі лояльно сприймала західні концептуальні напрацювання. Автори прагнули послуговуватися їх понятійним апаратом, доцільно вживали самий термін «толерантність» і збагачували його зміст. Вони чітко усвідомлювали історичну необхідність зміцнення демократичних начал у розвитку суспільства і у зв'язку з цим вважали боротьбу за свободу, права та за вивільнення людини в якості невід'ємної складової власне феномену суспільно-історичного прогресу людства. Тому загальнодемократичні завдання стояли на порядку денному українського суспільства, і до їх здійснення мали бути причетні передові політичні сили в ньому. Все разом сказане дозволяє припускати, що вітчизняна думка не могла не містити в собі толерантницькі інтенції як одну з умов та як супутній

наслідок невідворотного розгортання потенціалу свободи в суспільному та індивідуальному житті. Висвітлення цього й становить мету даної статті.

Відомо, що криза багатонаціональних імперій в світі, яка загострилась на межі XIX – XX ст., породила не лише тенденцію до перерозподілу економічних ресурсів шляхом війни, але й спричинила підйом національної самосвідомості в поневолених народах. За цих умов цілком логічно виглядає, що головний тренд зрушень у вітчизняному інтелектуальному середовищі сучасні дослідники пов'язують із визріванням ідеї самостійності України, політичної консолідації українського суспільства. Цей процес охоплює етапи трансформації від малоросійства до українофільства і вже від нього до українства як виразу політичної незалежності [3, с. 2].

На той час припадає формування поглядів на стан і перспективи української справи. Носієм їх стає молода інтелігенція, насамперед, студентство. У Києві, Харкові, Полтаві, ряді інших українських міст, а також поміж українського студентства Петербурга виникають гуртки, що стають осередком ознайомлення і жвавого обговорення злободенних теоретичних і практичних проблем життя. Завдання цих гуртків, як вказують вчені, в кінцевому рахунку зводилося до пробудження соціальної та національної свідомості народу [4, с. 13].

Носіями ліберальних ідей в Україні були поодинокі представники високоосвічених верств, які намагалися прищеплювати вітчизняній теорії та практиці ідеали та принципи свободи, цінності особистості, ідеї рівності, природних прав та духовної автономії, світоглядного плюралізму тощо. Але для широкого розповсюдження й всезагального визнання їх в нашому суспільстві не було достатніх соціально-економічних, політико-правових, духовно-культурних передумов. Панували багатовікові авторитарно-колективістські традиції в організації та у функціонуванні суспільного життя, в той час як діяльнісно-індивідуальний тип мислення й поведінки, що породжує й обґрунтовує необхідність толерантності як принципу міжсуб'єктних взаємодій, лише зароджувався.

Одночасно західна суспільно-політична практика не тільки свідчила, що розроблювані на її основі ліберальні принципи та ідеї відображають прогресивний поступ теоретичної думки як такої, але й демонструвала зв'язок між рівнем їх втілення у життя соціуму, окремого індивіда і ступенем покращення власне якості та умов цього життя, показувала цінність і продуктивність толерантності як основи для мирного, більш справедливого розв'язання міжнаціональних, міжконфесійних, міжкласових суперечностей. Ясна річ, що тогочасні інтелектуали, принаймні, їх значна частина, не могли не бачити, що соціальне і національне визволення народу, а також контури майбутньої державності повинні орієнтуватися на ідеали свободи, рівності, солідарності людей та дотримання їх прав – духовного джерела і нормативного фундаменту толерантності. Як наслідок, у більшості документів, матеріалів та виступів науково-пізнавального, програмно-політичного, протестного характеру, що присвячувалися соціальному і національному визволенню, містилися як ці концептуальні за значенням положення, так і ті специфічні, але принципово важливі, що торкалися власне толерантності.

Одними з перших, хто виголосили в якості мети створення незалежної, самостійної держави, були представники братства тарасівців. У Програмових засадах цієї організації принцип толерантності представлений як органічно властивий демократичній організації майбутньої української держави, що поставлений на службу принципу її незалежності. «В справі *релігійній*, яко в справі особистого сумління, мусить панувати серед нас абсолютна *толеранція*, в справах відносин до інших націй ми будемо остільки толерантні, оскільки наші сусіди і кольонисти на нашій землі будуть толерантні до нас» [5, с. 26].

Цінними є міркування І. Франка щодо проблеми толерантності, в яких відбивається як його особиста ґрунтовна філософська культура, так і вплив європейського цивілізаційного руху у напрямі індивідуалізму, свободи і законності, що вже почав відчуватися й на теренах Західної України. Іван

Франко відкрито проголошує себе українським патріотом, який надто любить свій народ і свою народність і який в міру своїх сил і можливостей служить їм піднесенню. Але така любов до своєї країни, до свого народу не передбачає одночасно дурного проведення з іншими національностями, вона несумісна з образами на їхню адресу [6, с. 158 – 159]. Отож, природні патріотичні почуття не можуть бути підставою для приниження інших народів, несправедливості у взаєминах з ними, тобто, не можуть виправдовувати нетолерантне до них відношення.

Важливою є ідея щодо необхідності поважати духовний суверенітет народу і тому Франко критикує тих поляків, які «не бажаючи пізнати українську мову, культуру, загалом національного життя українців» [7, с. 148], дають їм поради та вказівки. З цього випливає потреба у взаєминах різних народів, різних людей більше і глибше пізнавати один одного, і це забезпечить від зверхності суджень та безпідставної власної погордливості.

І. Франко сміливо викриває спроби австро-угорської влади приховати brutальні утиски прав національних меншин, що проживають в імперії, промовами, «повними грімких фраз про свободу, толеранцію і цивілізацію» [8, с. 190]. І тому, вважає мислитель, українські діячі повинні не піддаватися на подібні красиві слова, а вперто боротися за свої цілі. Як бачимо, у Франка вихідним пунктом практики толерування виступає взаємність як визнання всіма учасниками соціальних відносин їх однакової людської гідності, як вираз обопільної зацікавленості сторін і чесності намірів у діалозі, як вимогу, що забезпечує від нав'язування чужої волі.

Цікавим доробком української думки стало розрізнення понять «толерантність» і «байдужість». Так, у матеріалах Української партії соціалістичної позиція етнічних великоросів характеризується як така, що їй бракує не тільки визнання прав українства, «але й хоча з толеранцією до них би відносилися». Більшість же товаришів великоросів по партії «зовсім байдужі щодо злочину, вчиненого над багатоміліоним народом» [9, с. 99]. Як видно, байдужість сприймалася як пасивно-споглядальне ставлення до

Іншого, як прояв небажання висловити чітку позицію, визначити морально виважену лінію власної поведінки стосовно того, що відкидається Розумом, Сумлінням, Людяністю, Справедливістю.

Ще одним корисним здобутком вітчизняної думки є розрізнення понять «байдужість» і «нейтральність», що ми зустрічаємо у «Відповіді української молодіжі польській шовіністичній». В ній позиція останньої оцінюється як «ворожа нейтральність», що йде всупереч відомому гаслу «вільний з вільним» [10, с. 102]. Отже, нейтральність, тим паче ворожа, може бути вигідною як політична лінія, і, навпаки, може бути шкідливою, і в цьому полягає її відмінність від толерантності, адже остання завжди виступає зацікавленим поглядом зацікавленого суб'єкта з чітко артикульованими власними позиціями і відкритістю до Іншого.

Підйом революційних настроїв серед робітничого класу на початку ХХ ст. виявив ще один бік проблеми толерантності, який став предметом рефлексії тогочасних українських авторів. Йдеться про зв'язок толерантності з рівнем культури, освіти, людини, про її залежність від стереотипних за своєю природою ірраціональних, уявлень про Іншого. Свідомі українські діячі наражались на повне нерозуміння своїх визвольницьких змагань з боку російських пролетарів. І хоча ворог у них був спільний – царський деспотизм і капіталістична експлуатація, проте через перебування в полоні забобонів, упереджень, ідеологічних кліше на кшталт «Россия единая и неделимая» робітники-великороси не виявляли здатності до толерантної позиції у питаннях справедливого національного співжиття різних народів, що викликало розчарування в українських революційних демократів. Оскільки ж аналогічне нерозуміння і переслідування своїх товаришів на національному ґрунті виявляли також робітники-англійці та німці, то це зайвий раз доводило, що толерантність є не просто терпимістю (яка часто буває вимушеною, традиційною, неусвідомленою), а відношенням, органічно пов'язаним з загальним контекстом свобод і прав, формування і

подальша інтеріоризація котрого потребує, як писали автори ХІХ ст., значної педагогічної роботи, тобто, виховання, значних зусиль від самої людини.

Слід підкреслити, що для нечисленних свідомих українських інтелігентів все більш очевидною ставала необхідність відмови від ілюзій федералізму і постало завдання теоретичного обґрунтування політичної самостійності України. Саме її досягнення розглядалося як передумова реалізації історичного права народу на власну державу і належний суспільно-політичний устрій в ній. В руслі цієї тенденції варто й розглядати появу таких праць, як «Україна ірредента» Ю. Бачинського і «Самостійна Україна» М. Міхновського. Вони фактично заклали фундамент ідеології інтегрального націоналізму, принципи якого широко відомі як «Десять заповідей Української народної партії» з ключовою вимогою «Україна для Українців» [11, с. 58]. Відповідно до цього М. Міхновський відкидає толерантність як «нерозумний» принцип в діяльності українського інтелігента [12, с. 178].

В умовах подій, спричинених революцією 1905 року, актуалізувалася українська ідея [13, с. 141], яка несла на собі значний відбиток впливу на свідомість народних мас і інтелектуальних верств українського населення соціалістичного і особливо марксистського вчення. В рамках національно-визвольних змагань з'являлися програмні документи українських політичних партій, організацій та осередків з гаслами загальнодемократичного спрямування. І хоча цей процес був непослідовним і суперечливим, все ж можна стверджувати про його вплив на уявлення про терпимість/толерантність, адже в них згадувалися як цілі політичної боротьби забезпечення права кожної нації на вільний культурний і громадський розвиток; рівноправ'я всіх мов; свобода релігії і невтручання держави у справи віри та церкви; гарантії свободи слова, мітингів, зібрання; інші політичні свободи.

Поряд з ідеями соціалістичної, демократично-ліберальної орієнтації в цей час все голосніше заявляли про себе і націоналістичні платформи, найбільш помітним виразником котрих згодом став Д. Донцов. У

підготовленому ним рефераті щодо політичного положення націй напередодні першої світової війни піддаються критиці погляди, започатковані М. Костомаровим і М. Драгомановим, щодо можливості повноцінного розвитку українства у складі Російської держави. Але варто звернути нашу увагу у даному разі на стиль і тон цієї критики. Вони, як уявляється, виступають певним зразком політичної полеміки в дусі толерантності. Д. Донцов насамперед прагне вияснити причини, що зумовили постановку питання про можливість українського майбуття в складі Росії і завважує, що «і порядний чоловік може бути невільниким обставин», а також що попри всі недоліки програма Драгоманова «була тоді, може, єдино можливою». Далі, Донцов, погоджуючись з пануючою поміж борців проти царату думкою про панування імперіалізму, робить надто важливий як для його концепції висновок, що російський імперіалізм «абсолютно нетерпимо ставиться до національних потреб будь-якого з народів» [14, с. 164 – 165]. А відтак, необхідність політичної незалежності України має логічно випливати з попередньої тези його опонентів про панування імперіалізму.

Як реакція на втрату на початку 20-х років історичного шансу на українську незалежну державу значно радикалізувалася позиція Д. Донцова, який відверто й категорично відкидає як шкідливі для національної справи «ніжності» щодо опонентів. «Нетерпимість до чужих...лиш зворотній бік непохитної віри в своїх» [15, с. 112]. Балаканина про гуманізм, альтруїзм, інтернаціоналізм, братерство між народами є лише «отруйним зіллям». Слід відкинути як шкідливу апеляцію до логіки, до *ratio*, коли ми формулюємо наше ставлення до іншого народу. Повинна бути «скажена злоба проти чужого світу». Національна ідея – це історично нова ідея, а «всяка нова ідея нетолерантна», а тому її прикметами є емоційність, безкомпромісність, аморальність [16, с. 193].

Така непримиренність апологета інтегрального націоналізму до цінностей толерантності, з нашого погляду, сигналізує, хоча й у

перетвореній формі, про авторитетність останньої, про її близькість до одвічного бажання будь-якої людини, незалежно від її станової належності, мови, культури, релігії, жити із впевненістю, що для соціального оточення саме її гідність є найбільш вартісним і що така невід'ємна від неї гідність є запорукою поваги до людини, її права на самобутність і унікальність.

Розглянутий нами тогочасний дискурс толерантності, хоча й сам по собі становить інтерес як вельми цікава та доволі змістовна сторінка в історії розвитку вітчизняної суспільно-політичної думки, має неабияке значення і для сучасної української політичної теорії і практики. Цілком очевидною, з нашої точки зору, є потреба у більшій увазі з боку дослідників до аналізу й висвітлення ролі політичної думки у гуманістичному світоорієнтуванні людини, у самоусвідомленні поступу нашого народу на вселюдському цивілізаційному шляху до свободи й до визнання людської гідності як найвищої цінності, у самоствердженні українських інтелектуалів як носіїв прогресивних європейських уявлень про права людини, в тому числі, на унікальність, неповторність, на духовну автономію.

Сформульовані в дусі цих уявлень принципи взаємин з Іншим у прикінцевому рахунку слугували шляхетній меті забезпечити примирення з ним, на приборкання довготривалої войовничості та взаємної нетерпимості. Самостійницькі змагання та проекти власної державності, що втілювали національний дух і відбивали право українського народу на незалежний суспільно-політичний розвиток, так само як і виголошувані революційні, соціалістичні цілі, що були спрямовані на соціальне визволення, все ж таки не заповнювали собою увесь ідейний простір пошуків більш досконалої моделі організації суспільного життя.

В ньому існували і, як ми пересвідчилися, достатньо переконливо заявляли про себе також більш складні для досягнення не лише невідготовленими людьми, але й освіченими верствами новітні на той час ліберальні ідеї. Обґрунтування їх повсякденної затребуваності показало як належний рівень теоретичного мислення українських авторів, так і їхню віру

в невідворотність зміцнення цінностей свободи та поваги до самотутньої людської особистості. Одночасно слід відмітити, що толерантницькі сюжети не означали відмови їх творців від політичної боротьби, не скасовували її об'єктивних завдань досягти перемоги в ній і не були синонімами м'якотілості та односторонньої поступливості.

Для нашого, сповненого гострими суперечностями сучасного суспільно-політичного життя надто важливими є той факт, що в духовній скарбниці вітчизняної думки присутній дискурс толерантності, закладені інтелектуальні традиції щодо мирного співжиття різних народів-сусідів, щодо можливості порозуміння представників несхожих світоглядних і політичних позицій. З іншого боку, добре відомо, що нехтування гуманістичним виміром змісту політики як організації державної влади в інтересах всього загалу, узвичаєна схильність до насильства як засобу її здійснення, узурпація права на істину і нав'язування останньої всім і кожному обернулося багатьма трагічними подіями упродовж української історії ХХ ст. Тому, як справедливо пише О. Бабкіна, нині актуальною є розробка і поширення неконфронтаційної концепції політики, що віддає перевагу пріоритетам стабільності суспільства як мистецтва жити разом, консенсусу, громадянському миру, солідарності навколо загальних інтересів і підпорядкування їм егоїстичних групових задля збереження цілісності розшарованого суспільства [17, с. 6].

Вище наведені конструктивні елементи неконфронтаційної моделі не є «цінністю в собі», а покликані мінімізувати відцентрові тенденції у функціонуванні суспільства та протидіяти природній його ентропії, що спричиняється некерованою людською жадобою до влади, багатства, сили. Однією з глибинних підумов неконфронтаційної моделі виступає моральність і віра в те, що дотримання її вимог відповідає докорінним екзистенційним потребам всіх і кожного. Лише на ґрунті визнання всіма акторами універсального і детермінуючого значення моральних засад в політиці можливий процес діалогізації відносин між ними у напрямі від

позиції «ворог» і далі відповідно до позицій – «суперник», «конкурент», «опонент», «партнер». Слід чітко розуміти, що партнерські відносини не є синонімом дружніх. Вони радше являються собою стан, коли сторони усвідомлюють свою взаємну залежність в спільній справі і виникаючу з цього свою обопільну зацікавленість в позитивних результатах. Як на рівні всепланетарному всі країни однаково зацікавлені у збереженні життя від глобальної ядерної чи екологічної катастрофи, так само і всі серйозні суб'єкти політичного процесу України повинні глибоко усвідомлювати свою відповідальність за її долю.

Саме толерантність здатна допомагати поступово зближувати людей, узгоджувати їх інтереси, раціонально доводити собі й іншим переваги компромісу та досягати взаємної довіри. Все вказане сприяє гуманістичній орієнтації в політичній діяльності різнорівневих і різнопланових акторів, формує в них якості і вміння, пов'язані з моральним оцінюванням та регулюванням самої політики.

Отже, на межі XIX – XX століть відбувався доволі складний процес формування духовних детермінант в історичному досвіді політичного буття нації. В умовах боротьби за українську справу вітчизняна суспільно-політична думка репрезентувала дві головні ідеї – національну та соціалістичну. Через брак відповідних соціально-економічних, ментальних, культурних та інших передумов ідеї лібералізму, в лоні яких виник концепт толерантності і набув обґрунтування своїх філософсько-світоглядних та політико-правових засад, сприймався переважно як витвір західної науки, хоча втілення принципів свободи, дотримання прав людини розглядалися як складова прогресивного поступу суспільства. Проблема толерантності не була чимось чужорідним для вітчизняних мислителів. Більш того, вона була органічно вплетена у тканину тогочасного політичного дискурсу, хоча як окремий феномен і не стала предметом спеціального теоретичного розгляду. Її актуалізація була реакцією на цілком практичні потреби вироблення сучасних засад політики міжнаціональних, міжрелігійних, міжкласових

відносин, в тому числі в контексті перспективи незалежної української держави. Розвідки українських авторів в цьому напрямі кінця XIX – початку XX ст. являють собою певний внесок у розвиток теорії толерантності. Багато з цих положень і в наш час не втратили своєї актуальності.

Література :

1. Україна : політична історія. XX – початок XXI ст. / Ред. рада В.М. Литвин (голова) та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.
2. Маманчук О.І. Актуальні проблеми політичної історії України : Монографія / О.І. Маманчук. – К. : КНЕУ, 2005. – 309 с.
3. Кармазіна М. Українська інтелігенція XIX – початку XX ст. / М. Кармазіна // Історія України, 1999. - № 3. – С. 1 – 2.
4. Катренко А. Українські молодіжні гуртки і організації 80 – 90-х років XIX століття / А. Катренко // Історія України, 2000. - № 23 - 24. – С. 10 – 18.
5. Програмові засади братства тарасівців // Тисяча років української суспільно–політичної думки : у 9–ти т. – Т.6. / передм. О. Сліпушко, В. Яременко; упоряд. прим. – О. Сліпушко. – К. : Дніпро, 2001.- С. 20 – 26.
6. Будівничий української державності : Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / Упоряд. Д. Павличко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. -640 с.
7. Там само
8. Там само
9. До програми Української партії соціалістичної (Відповідь з–за кордону) // Тисяча років української суспільно–політичної думки : у 9–ти т. – Т.6. / Передм. О. Сліпушко, В. Яременко; упоряд. Прим. – О. Сліпушко. – К. : Дніпро, 2001. – С. 96 – 100.
10. Відповідь української молодіжі польській шовіністичній // Тисяча років української суспільно–політичної думки : у 9–ти т. – Т.6 / [передм. О. Сліпушко, В. Яременко; упоряд. Прим. – О. Сліпушко]. – К. : Дніпро, 2001. – С. 102 – 103.

11. Міхновський М. Самостійна Україна; Справа української інтелігенції. – М. Міхновський // К. : МАУП, 2007. – 352 с.
12. Там само
13. Україна : проблема самоорганізації : [В 2 т.] / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К. : Промінь, 2003. – Т. 1. Критика історичного досвіду. – 384 с.
14. Донцов Д. Про політичне положення нації напередодні першої світової війни (2 – 4 липня 1913 р.) // Тисяча років української суспільно–політичної думки : у 9–ти т. – Т.6. / передм. О. Сліпушко, В. Яременко; упоряд. прим. – О. Сліпушко. – К. : Дніпро, 2001.–С.– 157 – 179.
15. Донцов Д. Українська ідея // Тисяча років української суспільно–політичної думки : у 9-ти т. — Т.8. / [передм. О. Сліпушко, В. Яременко; упоряд. Прим. – О. Сліпушко]. —К. : Дніпро, 2001. — С. 109 — 134.
16. Донцов Д. Ідеологія чинного націоналізму / Д. Донцов // Націоналізм : Антологія. — К. : Смолоскип, 2003. — С. 188 — 196.
17. Бабкіна О.В. Нова філософія політики в множинності сучасного світу / О. В. Бабкіна // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – С. 5 – 11.